

KONTROWERSJE WOKÓŁ POCZĄTKÓW OSTRACYZMU W ATENACH¹

DOMINIKA GRZESIK

ABSTRACT (*The origin of ostracism in Athens*): The institution of ostracism is an object of controversy because of a problem created by the disagreement between Androtion's and Ps-Aristotle's statements. A fifteen-century codex *Vaticanus Graecus* 1144 gives additional evidence that Cleisthenes was the author of the law and that ostracisms was established in 508/7 BC.

Naukowcy na przestrzeni wieków poświęcili wiele uwagi przebadaniu jednego z najważniejszych symboli ateńskiej demokracji – ostracyzmu. Do tej pory bez jednoznacznych odpowiedzi pozostają jednak kluczowe kwestie, takie jak osoba twórcy, data ustanowienia procedury, termin jej pierwszego zastosowania, niepewna jest lista ofiar ostracyzmu, spór budzi również cel jego ustanowienia². Celem niniejszego artykułu będzie zebranie i zaprezentowanie przeważających w nauce poglądów dotyczących początków procedury ostracyzmu, opartych na analizie materiału źródłowego, którego przekaz jest nie tylko niejednoznaczny, ale i jak wykażę w dalszej części wywodu, sprzeczny. Ważnym elementem artykułu będzie ponadto próba oceny trafności istniejących teorii, część z nich bowiem albo przemilcza istnienie niektórych źródeł, albo oparta jest na zbyt daleko idących wnioskach wyciągniętych z zachowanych przekazów.

Ostracyzm, choć utożsamiany z Atenami, występował również w innych regionach Grecji. Źródła antyczne poświadczają posługiwanie się podobnymi procedurami w Argos, Milecie, Megarze, Syrakuzach oraz prawdopodobnie w Efezie³. Wiedzę o praktyce stosowanej na Sycylii, zwanej *πεταλισμός*, czerpiemy z przekazu Diodora Sycylijskiego⁴. Głosowanie odbywało się nie na ostrakach, lecz na liściach oliwnych zwanych *πέταλον ἐλαίας*. O ostracyzmach w Argos, Milecie, Megarze i Efezie świadczą tylko krótkie informacje źródłowe⁵. W tym momencie zadać należy pierwsze pytanie dotyczące chronologii powstania mechanizmu ochrony rodzącej się demokracji – czy ostracyzm w ogóle wywodzi się z Aten, czy też Ateńczycy przejęli go od kogoś innego? Diodor podaje: *ὁ δῆμος ἐπηνέχθη*

¹ Niniejszy artykuł wziął swój początek w napisanej przeze mnie pracy magisterskiej poświęconej *Krytyce ustroju demokratycznego w Atenach w II poł. V w. p.n.e.*, stworzonej pod kierunkiem prof. dr. hab. K. Nawotki.

² Taeuber 2002, 401–407.

³ Forsdyke 2005, Appendix 2; Brenne 2001, 27–28; Eder, Heftner 2002, 296–299.

⁴ D. S. XI 87.

⁵ Arist. *Pol.* 1302b; *Schol. Ar. Eq.* 855; Merkelbach 1969, 202.

*μμήσασθαι τοὺς Ἀθηναίους*⁶ wskazując wprost, iż to mieszkańcy Syrakuz stworzyli *petalismos* bazując na wiedzy o ateńskim ostracyzmie. Co do chronologii ostracyzmów w Argos, Milecie i Megarze nie ma jasnej odpowiedzi, jednak badacze sądzą, iż podobnie jak i inne tego typu procedury, ostracyzm powstał w Atenach, a następnie rozprzestrzenił się wraz z ustrojem demokratycznym do innych *poleis*⁷.

Powstały zatem w Atenach ostracyzm był procedurą polityczną, której głównym celem była ochrona dopiero co tworzącej się demokracji. Każdego roku w szóstej *prytanii* Ateńczycy decydowali na posiedzeniu Zgromadzenia, czy zachodzi potrzeba zastosowania ostracyzmu. W momencie, gdy większość obywateli opowiedziała się za posłużeniem się procedurą, w ósmej *prytanii* przeprowadzano *ostrakoforię*, czyli głosowanie za pomocą ostrak. Przy osiągnięciu wymaganego sześciotysięcznego *quorum*, wskazany większością głosów obywatel szedł na dziesięcioletnie wygnanie, nie tracąc jednak majątku i praw politycznych⁸.

Tak rozumiana definicja ostracyzmu nie oddaje jednak złożoności zagadnień i problemów, z jakimi zmierzyć musi się badacz początków ostracyzmu w Atenach. Wątpliwości budzi już sama osoba twórcy ostracyzmu. Oprócz Klejstenesa tradycja wymienia mitycznego herosa Tezeusza⁹, ateńskiego tyrana Hippiasza¹⁰ oraz niejakiego Achillesa, syna Lysona¹¹. Badacze nie pozostawiają złudzeń co do nieprawdziwości tych informacji, ostracyzm nie mógł bowiem funkcjonować od czasów mitycznych lub też zostać ustanowiony przez jednego z tyranów przeciwko następnym tyranom¹². Sytuacja ta ukazuje jednak, iż już w starożytności nie było jednomyślności przy wskazaniu Klejstenesa jako autora ostracyzmu.

Sprawa komplikuje się jeszcze bardziej w momencie przejścia do rozpatrywania Klejstenesa jako twórcy ostracyzmu. Trzy starożytne źródła: *Ustrój polityczny Aten*¹³, *Varia Historia* Eliana¹⁴ oraz fragment Filochorosa¹⁵ zgodne są co do faktu, iż to Klejstenes

⁶ D. S. XI 86,5.

⁷ Nawotka 1999, 151; Thomsen 1972, 12.

⁸ [Arist.] *Ath.* 43,5; *FGrH* 328 F30; Thomsen 1972, 11; Forsdyke 2005, 14–149.

⁹ Suid. s.v. *ἀρχὴ σκυρία*; *Schol. Ar. Pl.* 627.

¹⁰ *FHG* F6–7.

¹¹ *Fragm. Ptolemaïosa Chennosa Καινή ἱστορία* w *Phot. Bibl.* Bekker 152.

¹² Thomsen 1972, 13–15; Kagan 1961, 395.

¹³ [Arist.] *Ath.* 22,1.

¹⁴ *Ael. VH* XIII 24.

¹⁵ *FGrH* 328 F30.

ustanowił ostracyzm w Atenach¹⁶. Spór rodzi się w momencie zestawienia wymienionych źródeł z innym świadectwem pochodzącym z IV w. p.n.e. autorstwa Androtiona, które zachowało się w leksykonie Harpokrationa. We fragmencie F6 czytamy, iż prawo o ostracyzmie po raz pierwszy zostało ustanowione na krótko przed pierwszym zastosowaniem w 488/7 r. p.n.e., a jego ofiarą padł krewny tyrana Pizystrata – Hipparch¹⁷. Relacja Androtiona wyklucza zatem Klejstenesa jako twórcę ostracyzmu, po 507 r. p.n.e. nie ma bowiem żadnych informacji w źródłach o jego dalszej działalności, z czego można wyciągnąć wniosek, iż Klejstenes zmarł niedługo po 507 r. p.n.e. albo najpóźniej krótko po 500 r. p.n.e.¹⁸. Z teorią tą nie zgadza się Raubitschek twierdząc, iż Klejstenes mógł ponownie uaktywnić się na ateńskiej scenie politycznej po bitwie pod Maratonem widząc zagrażającą demokracji aktywność Hippiasza i jego stronnictwa¹⁹. Trudno jednak uwierzyć, iż żadne źródło nie przekazałoby informacji o powrocie Klejstenesa do czynnego udziału w życiu politycznym Aten oraz iż wróciłby tylko po to, by stworzyć ostracyzm, który wpasowuje się w realizowany przez niego program reform z lat 508/7r. p.n.e.²⁰

Aby udzielić odpowiedzi na pytanie – które ze źródeł mają rację, czy te wskazujące Klejstenesa jako twórcę ostracyzmu, czy jednak Androtion – na początku bliżej należy przyjrzeć się dwóm najwcześniejszym przekazom, które, pomimo odmiennego zdania co do autora procedury, zgadzają się ze sobą podając datę pierwszego posłużenia się ostracyzmem oraz wskazując Hipparcha syna Charmosa jako jego pierwszą ofiarę. Zaskakujące jest to, jak podobne pod względem słownictwa są obydwie przekazy:

Harpokration, s. v. „Ἰππαρχος ... ἄλλος δέ ἐστιν Ἰππαρχος ὁ Χάρμου ... περὶ δὲ τούτου Ἀνδροτίων ἐν τῇ β φησὶν ὅτι συγγενῆς ἦν Πεισιστράτου τοῦ τυρράνου καὶ πρώτος ἐξοστρακίσθη τοῦ περὶ τὸν ὄστρακισμὸν νόμου τότε πρώτον τεθέντος διὰ τὴν ὑποψίαν τῶν περὶ Πεισιστράτον, ὅτι δημαγωγὸς ὢν καὶ στρατηγὸς ἐτυράνησεν”²¹.

„Hipparch ... jest zaś i inny Hipparch syn Charmosa ... o którym Androtion w II księdze wspomina, iż był on krewnym tyrana Pizystrata i pierwszym ostracyzmowanym; wtedy to po raz pierwszy prawo o ostracyzmie zostało ustanowione z powodu podejrzenia do stronników Pizystrata, który przecież będąc demagogiem i strategiem stał się tyranem”.

¹⁶ Ael. VH XIII 24. Dodatkowo podaje, iż Klejstenes był pierwszą ofiarą wprowadzonej przez siebie procedury, informacji tej jednak nie potwierdzają badania nad odnalezionymi ostrakami, o których mowa będzie w dalszej części artykułu.

¹⁷ FGrH 324 F6.

¹⁸ Schefold 1946, 59–93, w szczególności 68–70.

¹⁹ Raubitschek 1951, 221.

²⁰ Thomsen 1972, 29; Robinson Jr. 1952, 23–26.

²¹ FGrH 324 F6.

Ath. Pol. 22,3–4 „ἔτει δὲ μετὰ ταῦτα δωδεκάτῳ νικήσαντες τὴν ἐν Μαραθῶνι μάχην, ἐπὶ Φαινίππου ἄρχοντος, διαλιπόντες ἔτη δύο μετὰ τὴν νίκην, θαρροῦντος ἤδη τοῦ δήμου, τότε πρῶτον ἐχρήσαντο τῷ νόμῳ τῷ περὶ τὸν ὄστρακισμὸν, ὃς ἐτέθη διὰ τὴν ὑποψίαν τῶν ἐν ταῖς δυνάμεσιν, ὅτι Πεισίστρατος δημαγωγὸς καὶ στρατηγὸς ὢν τύραννος κατέστη. καὶ πρῶτος ὄστρακίσθη τῶν ἐκείνου συγγενῶν Ἴππαρχος Χάρμου Κολλυτεύς, δι’ ὃν καὶ μάλιστα τὸν νόμον ἔθηκεν ὁ Κλεισθένης, ἐξελάσαι βουλόμενος αὐτόν.”

„W dwanaście lat potem, za archontatu Fainipposa, odnieśli zwycięstwo pod Maratonem, a po upływie dwóch lat od daty zwycięstwa, gdy lud uświadomił sobie swą siłę, po raz pierwszy zastosowali prawo o ostracyzmie, ustanowione z powodu podejrzenia do wpływowych obywateli: przecież Pizystrat, będąc demagogiem i strategiem, stał się tyranem. A pierwszym, który został ostracyzmowany, był jeden z jego krewnych, Hipparch, syn Charmosa z Kollytos, bo też głównie ze względu na niego ustanowił Klejstenes to prawo, pragnąc go wypędzić.” (tłum. L. Piotrowicz z poprawkami)

De Ste. Croix w następujący sposób zestawił obydwie teksty jeszcze bardziej uwidaczniając ich podobieństwo²²:

<p>Ath. Pol. 22,3–4</p> <p><i>τότε πρῶτον ἐχρήσαντο τῷ νόμῳ τῷ περὶ τὸν ὄστρακισμὸν, ὃς ἐτέθη</i></p> <p><i>διὰ τὴν ὑποψίαν τῶν ἐν ταῖς δυνάμεσιν, ὅτι Πεισίστρατος</i></p> <p><i>δημαγωγὸς καὶ στρατηγὸς ὢν τύραννος κατέστη</i></p> <p><i>καὶ πρῶτος ὄστρακίσθη τῶν ἐκείνου συγγενῶν Ἴππαρχος</i></p>	<p>Androtion 324 F6</p> <p><i>τοῦ περὶ τὸν ὄστρακισμὸν νόμου τότε πρῶτον τεθέντος</i></p> <p><i>διὰ τὴν ὑποψίαν τῶν περὶ Πεισίστρατον</i></p> <p><i>ὅτι δημαγωγὸς ὢν καὶ στρατηγὸς ἐτυράννησεν</i></p> <p><i>συγγενῆς ἦν Πεισιστράτου τοῦ τυρράνου καὶ πρῶτος ἐξοστρακίσθη</i></p>
---	--

²² De Ste. Croix 2004, 184.

Powyższa analiza ukazuje, iż musiała istnieć jakaś relacja pomiędzy obydwoma przekazami, a ściślej mówiąc jedno musiało być źródłem dla drugiego. *Za terminus post quem* powstania *Ustroju politycznego Aten* przyjmuje się rok 329/8 p.n.e., *terminus ante quem* stanowi rok 323/2 p.n.e.²³ Swe dzieło Androtion zaczął pisać na wygnaniu²⁴, trudno jednak wskazać rok, w którym ukończył prace. Jacoby wskazuje na ok. 340 r. p.n.e.²⁵, Harding za pewny uznaje jedynie fakt, iż *Atthis* zostało opublikowane zanim *Ustrój polityczny Aten* został napisany²⁶. *Atthis* Androtiona powstało zatem raptem kilka lat wcześniej niż *Ustrój polityczny Aten*. Rhodes nie ma wątpliwości co do wzajemnego stosunku obu źródeł: “The material which can most reliably be attributed to an *Atthis* is the chronological – (...) possibly the account of Cleistenes’ reforms in 21, linked to the archonship of Isagoras, and more certainly the series of political fasti in 22 (including the passage on the institution of ostracism, for which the dependence of A.P. on Androtion seems assured)”²⁷.

Skoro zatem autor *Ustroju politycznego Aten* znał i bazował na dziele Androtiona, to dlaczego w przeciwieństwie do swego źródła dodał wzmiankę mówiącą, iż Klejstenes był twórcą ostracyzmu²⁸? Możliwe są następujące wyjaśnienia: albo w IV w. p.n.e. istniały dwie różne tradycje świadczące o autorze procedury ostracyzmu, albo obydwa źródła wcale nie podają odmiennej informacji i nie ma różnicy w ich przekazie. Kluczowe znaczenie mają tu słowa *τότε πρώτον τεθέντος* zawarte w przekazie Androtiona. Wydawać by się mogło, że ich przekaz jest jasny – po raz pierwszy ustanowiono²⁹ prawo o ostracyzmie w 488/7 r. p.n.e. Część badaczy nie wierząc jednak w możliwość rozbieżności przekazów zawartych w *Ustroju politycznym Aten* i w *Atthis* na różnoraki sposób próbuje interpretować znaczenie tych greckich słów. Sumner protestuje przeciw takiemu rozumieniu słów *τότε πρώτον* twierdząc, iż powinny one być rozumiane nie w znaczeniu „po raz pierwszy”, tylko jako początek serii ostracyzmów lub jako początek procesu zmian lub transformacji prawa³⁰. Aby udowodnić słuszność swej teorii przytacza badania nad zastosowaniem słów *τότε πρώτον* u Tukidydesa właśnie w znaczeniu początku serii jakiś wydarzeń. Carcopino natomiast interpretuje *τότε πρώτον* jako bliżej nieokreślony czas – *in that general period* – słowa te według lansowanej

²³ Keaney 1970a, 326.

²⁴ Plu. *Mor.* 605C.

²⁵ *FGrH* 3b I, 103.

²⁶ Harding 1976, 198.

²⁷ Rhodes 1981, 21; por. *FGrH* 3b I, 104.

²⁸ [Arist.] *Ath.* 22,1.

²⁹ LSJ, s.v. *τίθημι* – ustanawiać albo dawać prawo lub ustawę.

³⁰ Sumner 1964, 79–86.

przez niego teorii mogły oznaczać zarówno „dokładnie wtedy” jak i „20 lat wcześniej”, Androtion pisał bowiem około 150 lat po wprowadzeniu procedury ostracyzmu w Atenach i 20 lat mogło nie stanowić dla niego dużej różnicy czasu³¹. Jeśli przyjmie się proponowane przez Sumnera czy Carcopino rozumienie słów *τότε πρώτον*, znika różnica w przekazach *Ustroju politycznego Aten* i Androtiona. Teorie przez nich proponowane, choć kuszące, wydają się jednak dalekie prawdy. Carcopino sugeruje zbyt nieściśle rozumienie *τότε πρώτον*, na siłę dobierając ich znaczenie do teorii o braku różnic w dwóch starożytnych przekazach. Z tezą Sumnera natomiast słusznie polemizuje Chambers analizując fragmenty Platona potwierdzające rozumienie *τότε πρώτον* tylko w znaczeniu „po raz pierwszy”³².

Bardzo ciekawe badania nad zachowanym fragmentem Androtiona, a zwłaszcza nad częścią *νόμου τότε πρώτον τεθέντος*, przeprowadził Keaney³³. Stwierdził on, iż w momencie przyjęcia hipotezy o odrzuceniu przez Androtiona Klejstenesa jako twórcy ostracyzmu i uznaniu roku 488/7 p.n.e. jako czasu ustanowienia prawa o ostracyzmie ma się do czynienia z sytuacją, gdy Androtion staje się jedynym źródłem starożytnym głoszącym taki pogląd. Zaskakujący wydaje się wówczas fakt, iż propagowana przez niego myśl nie została rozpowszechniona czy przejęta przez żadne późniejsze źródło, zwłaszcza że na informacjach zawartych w dziele Androtiona bazowało wielu późniejszych attydografów. To skłoniło Keaney’a do przebadania manuskryptów, dzięki którym zachował się omawiany fragment Androtiona u Harpokrationa³⁴.

Leksykon Harpokrationa jest zachowany w dwóch tradycjach: skróconej (*Epitome*) i dłuższej/dłuższej (Fuller recension). Najpopularniejsze nowożytne wydanie leksykonu autorstwa Dindorfa³⁵ bazuje na wersji skróconej – EpABC.

³¹ Carcopino 1935, 25.

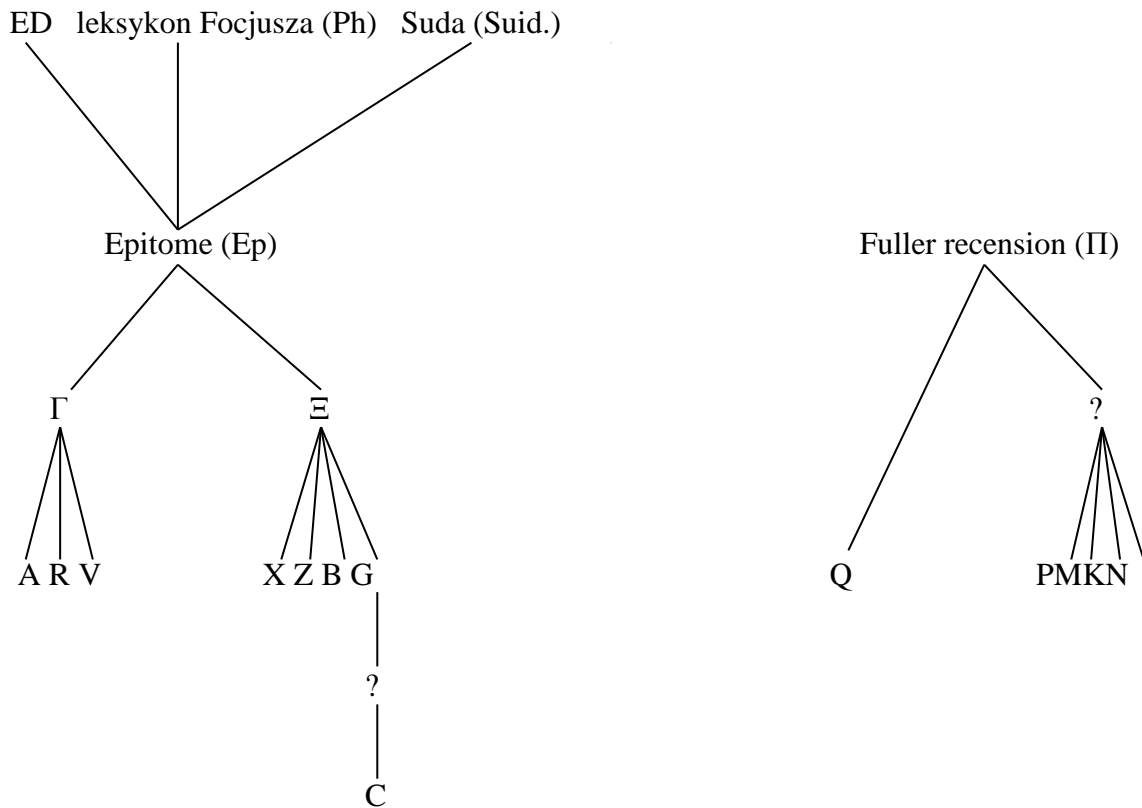
³² Chambers 1979, 151–152.

³³ Keaney 1970b, 1–11; Keaney 1976, 480–482.

³⁴ Zob. Keaney 1970b, 1–2; Keaney 1968, 507, przyp. 1; Keaney 1967, 82.

³⁵ Dindorf 1853.

Stemma przekazów leksykonu Harpokrationa wygląda następująco:

W poszczególnych manuskryptach zapis kluczowych słów prezentuje się w następujący sposób:

τότε πρώτων – w mss. PABG

τότε πρώτου – w mss. Q MKRVXZ

νόμου το τεθέντος – ms. N

τοῦ τεθέντος – om. Ep

Według Keaneya żadna z zachowanych wersji nie jest autentyczna, przekaz *τότε πρώτων* uznaje on za późniejszą poprawkę skrybów, wersję *τότε πρώτου* odrzuca twierdząc, że nie ma ona większego sensu, ominięcie słowa *πρώτου* w ms. N przypisuje pośpiechowi kopisty. Badacz sugeruje, iż w oryginale było napisane: *νόμου πρὸ τούτο τεθέντος*, czyli „prawo zostało ustanowione przed tym czasem”. Swe założenia opiera na twierdzeniu, iż w wyniku licznych poprawek i błędów przy nich popełnianych autentyczna wersja zmieniona została w formy, jakie przetrwały do naszych czasów w poszczególnych manuskryptach: z pierwotnego ΠΠΟΤΟΥΤΟΥΤΕΘΕΝΤΟΣ powstało ΠΠΩΤΟΥΤΟΥΤΕΘΕΝΤΟΣ, które

następnie przekształciło się w ΠΡΩΤΟΥΤΟΤΕΤΕΘΕΝΤΟΣ. Dalej w wyniku *lapsus oculi* ΠΡΩΤΟΥ zostało pominięte, a gdy zdano sobie sprawę z pominięcia, dopisano ΠΡΩΤΟΥ albo nad tekstem, albo na marginesie i ostatecznie weszło ono do tekstu w złym miejscu³⁶. Proponowana przez Keaneya wersja eliminuje co prawda rozbieżność przekazów Androtiona i *Ustroju politycznego Aten*, wydaje się jednak być zbytnią nadinterpretacją, by nie użyć wręcz określenia manipulacją źródła. Zawarte w części manuskryptów słowa *τότε πρώτον* mają sens i pasują do całości przekazu, a odrzucanie lub podważanie ich tylko ze względu na twierdzenie, iż pierwotny tekst mógł wyglądać inaczej, nie jest zbyt przekonujące. Nie należy wyciągać zbyt daleko idących wniosków z prostych i jasnych w swym przekazie słów *τότε πρώτον* oznaczających ni mniej, ni więcej jak „po raz pierwszy”. Informacje w *Ustroju politycznym Aten* i w *Atthis* są zatem rozbieżne – Pseudo-Arystoteles podaje bowiem, iż prawo o ostracyzmie stworzył Klejstenes, u Androtiona czytamy natomiast, iż ostracyzm ustanowiono w momencie pierwszego zastosowania, czyli w roku 488/7 p.n.e.

Ciekawe spojrzenie na badaną kwestię prezentuje Fornara, który w swym artykule³⁷ spróbował dowieść, iż autor *Ustroju politycznego Aten* czerpiąc informacje z *Atthis* poprawił relację Androtiona poprzez przypisanie ustanowienia procedury ostracyzmu Klejstenesowi. Aby udowodnić słuszność swego przekazu nad wersją Androtiona, Pseudo-Arystoteles uzasadnił 20 letnią przerwę między ustanowieniem a pierwszym zastosowaniem ostracyzmu informacjami zawartymi w rozdziale 22.2–3³⁸ – demos pomiędzy 508/7 r. p.n.e. a 488/7 p.n.e. nie był jeszcze gotowy do użycia ostracyzmu i dopiero w 488/7 r. p.n.e., po ustaleniu treści przysięgi dla Rady, wyborze strategów i zwycięstwie pod Maratonem uświadomił sobie swą siłę i był gotów posłużyć się swą najsilniejszą bronią. Fornara swą teorię opiera na przekonaniu, iż autor *Ustroju Politycznego Aten* postąpił w podobny sposób z informacjami czerpanymi od Androtiona na temat ostracyzmu, co ze wzmiankami na temat *seisachthei*³⁹. Pytanie, na które Fornara nie daje niestety odpowiedzi, brzmi: na jakiej podstawie Pseudo-Arystoteles poprawia relację zaczerpniętą ze swego źródła? Rozwiązania można spróbować poszukać w samym *Ustroju politycznym Aten*⁴⁰, z którego dowiadujemy się, iż w 411r. p.n.e. wybrani przedstawiciele ludu mieli zbadać dawne prawa Klejstenesa.

³⁶ Keaney 1970, 2–3.

³⁷ Fornara 1963, 101–104.

³⁸ [Arist.] *Ath.* 22,2–3.

³⁹ [Arist.] *Ath.* 6,1–2 podaje, iż *seisachtheia* była całkowitym zniesieniem długów, we *FGrH* 324 F34 Androtiona pojawia się natomiast informacja, iż *seisachtheia* była tylko częściowym umorzeniem długów. Zob. *FGrH* 3b I, 144–146; Rhodes 1981, 125–130.

⁴⁰ [Arist.] *Ath.* 29,3.

Jeżeli nakazano zbadanie praw, to musiały one istnieć w formie jakiegoś materialnego zapisu, a skoro były dostępne w 411 r. p.n.e. można założyć, iż w czasach, w których pisał autor *Ustroju politycznego Aten*, również istniała możliwość zapoznania się z ich treścią. Możliwe zatem, że to właśnie na ich podstawie Pseudo-Arystoteles poprawił relację Androtiona. Czy jednak Androtion pisząc przecież tylko kilka lat wcześniej, nie znałby treści tych zachowanych praw Klejstenesa? Możliwe, że nie. Jeśli jednak znał, to dlaczego odrzucił zawartą w nich informację o Klejstenesie jako o twórcy ostracyzmu? Otóż w starożytności historycy powszechnie uważali ostracyzm za typowo demokratyczną instytucję. Każdy, kto widział w Klejstenesie nie ojca radykalnej demokracji, lecz tego, który odbudował ustrój Solona, chciałby go oddzielić od radykalnych demokratycznych instytucji. Androtion wywodzący się z kręgu Isokratesa⁴¹ postąpił tak zarówno w przypadku stworzonej przez Solona *seisachtheii*, jak i ostracyzmu⁴².

Na podstawie powyższych rozważań nad licznymi teoriami proponowanymi przez poszczególnych badaczy wnioski prezentują się następująco: fragment *Atthis* Androtiona poświęcony ustanowieniu procedury ostracyzmu w Atenach był źródłem dla 22 rozdziału *Ustroju politycznego Aten*. Pomimo podobieństwa obydwu przekazów jest między nimi rozbieżność: Androtion odrzuca Klejstensa jako twórcę ostracyzmu twierdząc, iż procedura została ustanowiona po raz pierwszy w 488/7 r. p.n.e. Autor *Ustroju politycznego Aten* poprawia natomiast relację Androtiona na podstawie pewnego zachowanego dokumentu zawierającego treści praw Klejstenesa. Takie wnioski kierują nas w stronę dalszych rozważań, tym razem nad kwestią, czy Klejstenes rzeczywiście mógł być autorem prawa o ostracyzmie oraz kiedy tak naprawdę miał miejsce pierwszy ostracyzm i kto był jego ofiarą.

Na początku należy przyjrzeć się kwestii, czy Klejstenes mógł w ogóle być twórcą ostracyzmu, skoro procedura po pierwszy została zastosowana dopiero w 488/7 r. p.n.e.⁴³ Autor *Ustroju politycznego Aten*, Elian i Filochoros twierdzą, że tak⁴⁴. Dwudziestoletnia przerwa pomiędzy ustanowieniem, a pierwszym zastosowaniem mechanizmu jest jednak nie do przyjęcia przez część badaczy. De Sanctis⁴⁵ i Beloch⁴⁶ uważają, że nigdy nie uchwalano praw, by następnie przez wiele lat z nich nie korzystać. Jednak aby zaakceptować

⁴¹ Suid., s.v. *Ἀνδροτίων*.

⁴² *FGrH* 3b I, 120.

⁴³ [Arist.] *Ath.* 22,3–4; *FGrH* 324 F6.

⁴⁴ [Arist.] *Ath.* 22,1; Ael. *VH* XIII 24; *FGrH* 328 F30.

⁴⁵ De Sanctis 1912, 372.

⁴⁶ Beloch 1913, 332.

dwudziestoletnią przerwę pomiędzy 508/7 a 488/7 r. p.n.e. należy zrozumieć polityczną kondycję Aten w tym okresie. Rewolucja Klejstenesa rozpoczęła się w 510 r. p.n.e. wypędzeniem Hippiasza, syna Pizystrata, dzięki pomocy Kleomenesa, króla Sparty⁴⁷. Po uwolnieniu Aten spod tyrańskich rządów powstało pytanie, kto powinien sprawować kontrolę w mieście. W latach 510–507 p.n.e. walka w Atenach rozegrała się pomiędzy Isagorasem pragnącym prawdopodobnie sprawować władzę przy pomocy małej, prospartańskiej grupy, a Klejstenesem, który stojąc na czele Alkmeonidów przyczynił się do wygnania tyranów⁴⁸. W 508/7 r. p.n.e. Isagoras w wyniku wyboru na archonta zyskał przewagę nad swym przeciwnikiem⁴⁹. Wtedy to prawdopodobnie Klejstenes, kiedy zdobył wsparcie „zwykłego ludu”⁵⁰, stworzył ostracyzm licząc, iż jego ofiarą stanie się Isagoras. Ten, w obliczu zagrożenia, wzywa Kleomenesa na pomoc, jednak dzięki Radzie i ludowi interwencja Sparty zostaje powstrzymana⁵¹. Isagoras odnosi porażkę w wyniku której opuszcza Attykę, a Klejstenes nie ma już potrzeby posłużenia się ostracyzmem⁵².

Jest to jedno z możliwych wytłumaczeń dwudziestoletniej przerwy między ustanowieniem, a posłużeniem się ostracyzmem. Inną teorię proponuje Kagan twierdząc, iż Klejstenes ustanowił ostracyzm w celu natychmiastowego użycia przeciw Hipparchowi i jego stronnictwu, jednak jego zastosowanie okazało się niepotrzebne⁵³. Hipparch, rozumiejąc zagrożenie, zaczął współpracować z Alkmeonidą, czego dowód stanowić może wybór Hipparcha na archonta w 496 r. p.n.e.⁵⁴ Dzięki ostracyzmowi Klejstenes kontrolował ambicje polityczne Hipparcha. Po bitwie pod Maratonem sytuacja w Atenach uległa zmianie, Klejstenes nie stał już na czele Alkmeonidów, a na scenie politycznej pojawiły się nowe postaci – Arystydes, Ksantippos i Temistokles – natomiast stronnictwo Hipparcha zdyskredytowane zostało w wyniku próby przywrócenia władzy Hippiasza w Atenach przy perskim wsparciu. Bodźcem, który dodatkowo sprzyjał użyciu ostracyzmu, mogła być pewność siebie i siła, w jaką wzrósł lud po reformach Klejstenesa⁵⁵. Powyższe czynniki wpłynęły na zaniechanie posłużenia się ostracyzmem w momencie stworzenia prawa w 508/7 r. p.n.e. oraz przyczyniły się do pierwszego zastosowania klejstenesowej procedury w roku 488/7 p.n.e.

⁴⁷ Hdt. V 64–5; Forsdyke 2000, 246–253.

⁴⁸ [Arist.] *Ath.* 20,2; Ober 1998, 215–233.

⁴⁹ [Arist.] *Ath.* 21,1–2.

⁵⁰ Hdt. V 66.

⁵¹ Hdt. V 70–72; [Arist.] *Ath.* 21,2–3.

⁵² Stanton 1970, 180–182.

⁵³ Kagan 1961, 393–401.

⁵⁴ D. H. VI 1,1.

⁵⁵ [Arist.] *Ath.* 22,3.

Inną interpretację wydarzeń proponuje Hands sugerując, iż Klejstenes stworzył ostracyzm, jednak w bardzo krótkim czasie utracił poparcie (co sugeruje jego nieobecność w źródłach po 507 r. p.n.e.) i nie był już w stanie doprowadzić do posłużenia się procedurą⁵⁶.

W obliczu skąpych informacji źródłowych obrazujących dzieje polityczne Aten po okresie reform Klejstenesa nie jesteśmy w stanie jednoznacznie wesprzeć lub odrzucić którejs z proponowanych przez badaczy hipotez. Jednak na podstawie strzępów przekazanych przez tradycję wiadomości nie sposób niepodważalnie przekreślić Klejstenesa jako twórcę ostracyzmu, powołując się jedynie na zdrowy rozsądek przy rozpatrywaniu problemu dwudziestoletniej przerwy pomiędzy ustanowieniem a zastosowaniem procedury. W Atenach w owym czasie zachodziły bowiem dynamiczne procesy, które bardzo łatwo mogły doprowadzić do takiego a nie innego obrotu spraw. Niektórzy badacze dwudziestoletni *hiatus* starają się wyjaśnić nie sytuacją polityczną czy motywacją Klejstenesa, a teorią, iż między 508/7 a 488/7 r. p.n.e. miały miejsce inne ostracyzmy, o których nie wiadomo ani nam, ani Pseudo-Arystotelesowi czy Androtionowi. W *Ustroju politycznym Aten* odnajdujemy fragmenty wymieniające ofiary ostracyzmu z lat 80. V w. p.n.e.⁵⁷ Według Seecka głównym źródłem dla Pseudo-Arystotelesa była uchwała z 481/0 r. p.n.e. zezwalająca na powrót do kraju osobom ostracyzmowanym⁵⁸. Ta uchwała nie wymieniałaby ofiar procedury przed 490 r. p.n.e., kara bowiem trwała dziesięć lat. Na tej podstawie autor *Ustroju politycznego Aten* miał założyć, iż w ogóle pierwszą ofiarą był pierwszy na liście Hipparch⁵⁹. To założenie Seecka obalili jednak De Sanctis, Beloch i Jacoby uważając za mało prawdopodobne, iż uchwała z 481/0 r. p.n.e. wymieniałaby z imienia poszczególne ofiary i dodatkowo podawała jeszcze rok ich wygnania⁶⁰. Możliwe, iż przed 488/7 r. p.n.e. nie pojawiła się propozycja przeprowadzenia *ostrakoforii* lub że *ostrakoforia* miała miejsce, lecz nie zebrało się wymagane sześciotysięczne *quorum*⁶¹. Hands słusznie twierdzi jednak, że gdyby tak było, to któreś ze źródeł zaznaczyłoby to np. przez dodanie „po raz pierwszy użyto z pozytywnym rezultatem”⁶².

Teorie o możliwości wcześniejszych niż w 488/7 r. p.n.e. ostracyzmów wykluczają ponadto szczegółowe badania nad odnalezionymi ostrakami. Tylko cztery z około jedenastu tysięcy

⁵⁶ Hands 1959, 70–71.

⁵⁷ [Arist.] *Ath.* 22,4–8.

⁵⁸ Seeck 1904, 164–168; [Arist.] *Ath.* 22,8.

⁵⁹ Możliwe, iż w analogiczny sposób postąpił Androtion, o którego źródłach nic jednak nie jesteśmy w stanie powiedzieć.

⁶⁰ De Sanctis 1912, 370; Beloch 1913, 333; *FGrH* 3b I, 122.

⁶¹ Stanton 1970, 180–183.

⁶² Hands 1959, 71.

ostrak trudno wydatować – pozostałe pochodzą na pewno z okresu po 488/7 r. p.n.e. – z czego autentyczność dwóch z nich budzi spore wątpliwości badaczy. Na tej podstawie Thomsen wyklucza możliwość ostracyzmów przed pierwszym poświadczonym zarówno u Pseudo-Arystotelesa, jak i Androtiona ostracyzmem Hipparcha⁶³.

Skoro wiemy już, iż nie można wykluczyć Klejstenesa jako twórcy ostracyzmu, a nawet więcej – jego autorstwo jest wielce prawdopodobne – oraz że pierwszy ostracyzm miał miejsce w Atenach w 488/7 r. p.n.e. i jego ofiarą stał się Hipparch, trzeba następnie rozważyć kwestię celu powołania badanej procedury. To zagadnienie na pozór nie powinno prowokować do dyskusji czy stawiania śmiałych hipotez, źródła bowiem zgodne są co do informacji, iż ostracyzm powołano w celu zapobieżenia tyranii⁶⁴. Również z uwagi na fakt, iż Klejstenes tworzył ostracyzm tylko parę lat po wypędzeniu tyranów z Aten, nie można mieć zastrzeżeń do istnienia wówczas realnej groźby powrotu tyranii⁶⁵. Według Keaneya⁶⁶ problem pojawia się jednak w momencie bliższego przeanalizowania treści 22 rozdziału *Ustroju politycznego Aten*⁶⁷, gdzie autor w krótkim fragmencie podaje aż cztery motywy stworzenia ostracyzmu:

- 1) z powodu nieufności do wpływowych obywateli;
- 2) ze względu na Hipparcha, aby móc go wypędzić;
- 3) w celu wydalenia przyjaciół tyranów;
- 4) po czwartym roku od pierwszego zastosowania zaczęto w ten sposób pozbywać się zbyt wpływowych jednostek.

Rozdzielane przez Keaneya motywy łatwo można połączyć jednak w jeden wspólny – od samego początku (nie tylko po czwartym roku) ofiarą ostracyzmu padał wpływowy obywatel pełniący najważniejsze funkcje publiczne – Hipparch był przecież archontem w 496 r. p.n.e., był także nie tylko przyjacielem, ale i krewnym tyranów. Z 22 rozdziału *Ustroju politycznego Aten* wyciągnąć można zatem tylko jeden cel ostracyzmu – przeciwdziałanie wpływowym jednostkom, które mogły pokusić się o władzę tyrańską. Wilamowitz-Moellendorff i Jacoby⁶⁸ zauważyli, iż mało prawdopodobne jest, by w IV w. p.n.e. istniałby jakikolwiek dokument czy jakakolwiek tradycja potwierdzająca prawdziwy motyw Klejstenesa. Ostracyzm ustanowiony w celu zapobieżenia tyranii jest więc tylko, według nich, wnioskiem

⁶³ Thomsen 1972, 81–108.

⁶⁴ *FGrH* 324 F6; *FGrH* 328 F30; [Arist.] *Ath.* 22,3–4.

⁶⁵ Kagan 1961, 400.

⁶⁶ Keaney 1970b, 5–6.

⁶⁷ [Arist.] *Ath.* 22,1–6.

⁶⁸ Wilamowitz-Moellendorff 1893, 87; *FGrH* 3b I, 121.

wyciągnięty przez autorów źródeł na podstawie wiedzy, iż pierwszą ofiarą ostracyzmu był Hipparch, zwolennik i krewny tyranów. Wniosek ten jednak wydaje się być jak najbardziej słuszny. Klejstenes mógł co prawda nie stworzyć ostracyzmu w celu pozbycia się akurat Hipparcha, równie dobrze mógł chcieć usunąć ze sceny politycznej swego ówczesnego przeciwnika – Isagorasa – za ogólny cel ostracyzmu trzeba jednak uznać chęć pozbycia się politycznych oponentów. Klejstenes chciał w ten sposób uchronić dopiero co tworzący się ustrój demokratyczny, który od samego początku narażony był na liczne wstrząsy wywołane zarówno przez swych wewnętrznych przeciwników będących zwolennikami czy to oligarchii, czy tyranii, jak i przed groźbą obcej, zewnętrznej ingerencji, jak to miało miejsce w przypadku jego walk z Isagorasem. Klejstenes dał obywatelom w postaci ostracyzmu nie tylko prawo decydowania o losach państwa, ale i narzędzie do obrony ustroju demokratycznego zarówno przed ewentualnymi tyranami, jak i innymi nazbyt wpływowymi jednostkami.

Na koniec chciałabym przyjrzeć się bliżej informacjom dotyczącym procedury ostracyzmu pochodzącym z bardzo rzadko wspomnianego przez innych badaczy źródła – z kodeksu *Vaticanus Graecus* 1144. Kodeks ten, opublikowany w 1893 roku jako *Appendix Vaticana* przez Leona Sternbacha, pochodzi z XV wieku⁶⁹. Nie da się zinterpretować źródeł z jakich czerpał jego autor, Keaney i Raubitschek uważają, iż jest on wynikiem kompilacji i zniekształceń kilku przekazów⁷⁰. Rhodes ze względu na brak informacji o źródłach nie wierzy w wiadomości zawarte w kodeksie⁷¹, podobnie Keaney waha się co do autentyczności przekazu myśląc, iż autor kodeksu mógł pomieszać ostracyzm z procedurą *ekphyllophorai*⁷². Zanim jednak ostatecznie uzna się informacje o ostracyzmie zawarte w kodeksie za nieprawdziwe, warto przyjrzeć się im bliżej.

- fol. 213
- (1) *Κλεισθένης τὸν ἐξοστρακισμοῦ νόμον ἐς Ἀθήνας εἰσήνεγκεν*
 - (2) *ἣν δὲ τοιοῦτος*
 - (3) *τὴν βουλὴν τινῶν ἡμερῶν σκεψαμένην (σκεψαμένων wg. Keaneya)*
 - (4) *ἐπιγράφειν ἔθος <ἣν suppl. Sternbach> εἰς ὄστρακα*
 - (5) *ὄντινα δέοι τῶν πολιτῶν φυγαδευθῆναι*
 - (6) *καὶ ταῦτα ῥίπτειν εἰς τὸ τοῦ βουλευτηρίου περίφραγμα*

⁶⁹ Sternbach 1893, 135–218.

⁷⁰ Keaney, Raubitschek 1972, 89–90.

⁷¹ Rhodes 1981, 268.

⁷² Keaney, Raubitschek 1972, 90.

- (7) ὄτῳ δὲ ἂν ὑπὲρ διακόσια γένηται τὰ ὄστρακα
- (8) φεύγειν ἔτη δέκα
- (9) τὰ ἐκείνου καρπούμενον
- (10) ὕστερον δὲ τῷ δήμῳ (τὸν δῆμον wg. Keaney'a) ἔδοξε νομοθετησαί
- (11) ὑπὲρ ἑξακισχίλια γίνεσθαι τὰ ὄστρακα τοῦ φυγαδευθῆναι μέλλοντος

- (1) „Klejstenes wprowadził w Atenach prawo o ostracyzmie
- (2) (procedura) wyglądała następująco
- (3) Przeprowadzana w Radzie w pewnych dniach
- (4) Spisywano na ostrakach
- (5) Kogo należałoby z obywateli skazać na wygnanie
- (6) (ostraki) wrzucano do ogrodzonego *buleuterionu*
- (7) W ten sposób kto otrzymał ponad dwieście ostrak
- (8) Musiał udać się na dziesięcioletnie wygnanie
- (9) Z rzeczy swych nadal otrzymywał zyski
- (10) Później lud postanowił zmienić prawo
- (11) Ponad sześć tysięcy musiało być ostrak na tego, który miał być skazany na wygnanie”

Z fragmentu czerpiemy następujące informacje o ostracyzmie:

- autorem procedury był Klejstenes (1)
- procedurę przeprowadzano w Radzie (3)
- do jej przeprowadzania używano ostrak, które wrzucano do ogrodzonego *buleuterionu* (4–6)
- wymagane *quorum* wynosiło dwieście głosów (7)
- osoba skazana musiała opuścić Ateny na dziesięć lat nie tracąc jednak majątku (8–9)
- później *quorum* zwiększono do sześciu tysięcy (10–11)

Niepoświadczone przez inne źródła wiadomości dotyczą przeprowadzania procedury przez Radę, a nie przez Zgromadzenie, konieczności wrzucania ostrak do ogrodzonego *buleuterionu* oraz *quorum* początkowo wynoszącego dwieście głosów, które z czasem zwiększono do sześciu tysięcy. Początkowy sceptycyzm badaczy wobec źródła budzi kwestia wspomianej Rady – nie jest jasne bowiem, o który organ chodziło, czy o Radę Pięciuset, czy Radę Czterystu. Część badaczy opowiada się za Radą Czterystu wskazując na *quorum* wynoszące początkowo co najmniej dwieście głosów, co reprezentowałyby połowę uprawnionych do

głosowania, niektórzy jednak poddają pod wątpliwość w ogóle istnienie Rady Czterystu⁷³. Gdy jednak założymy, że za czasów Klejstenesa jednak funkcjonowała jakaś Rada, trzeba zmierzyć się z problemem przeniesienia głosowania z owej Rady na Zgromadzenie. Bez odpowiedzi pozostają pytania o to kiedy i kto dokonał takiego transferu oraz czy naprawdę tak ważne wydarzenie nie zostałoby odnotowane przez żadne źródło. Podobnie jest z kwestią zwiększenia wymaganego *quorum* z dwustu do sześciu tysięcy. Próbując rozwiązać powyższe kwestie trzeba mieć na uwadze fakt, iż wszystko to działo się w bardzo słabo oświetlonej przez źródła epoce archaicznej. Nie można wykluczyć zajścia niektórych zmian w omawianej procedurze tylko ze względu na fakt nie poświadczenia ich w źródłach. Przełom VI i V w. p.n.e. to czas, w którym demokracja dopiero się rodzi, Ateńczycy przy jej tworzeniu, w przeciwieństwie do wszystkich następnycy, nie mieli żadnego wzorca, wszystko było oparte na mniej lub bardziej udanych próbach. Na pewno nie obeszło się bez zmian i modyfikacji. Możliwe, że informacji o owych przeobrażeniach dostarcza nam właśnie kodeks *Vaticanus Graecus* 1144.

Na zakończenie, bazując na zachowanym materiale źródłowym oraz mając na uwadze przytoczone hipotezy naukowców badających początki procedury ostracyzmu, można pokusić się o stworzenie takiej definicji ostracyzmu, która jednocześnie oddawałaby złożoność problemów i niejasności oraz stanowiłaby spójną rekonstrukcję wydarzeń, które rozegrały się na przełomie VI i V w. p.n.e. w Atenach. Ostracyzm rozumieć należy zatem jako procedurę polityczną stworzoną w 508/7 r. p.n.e. przez Klejstenesa, której celem było zabezpieczenie tworzącej się demokracji zarówno przed wciąż realną groźbą tyranii, jak i przed wpływowymi obywatelami mogącymi stanowić zagrożenie dla nowopowstałego ustroju. Pierwszy raz ostracyzmem posłużono się dopiero dwadzieścia lat po stworzeniu procedury, wcześniej bowiem nie zaszła taka potrzeba – Isagoras i Hipparch, najwcześniejsi wrogowie demokracji, zaraz po 508/7 r. p.n.e. zostali skutecznie zneutralizowani przez Klejstenesa. W 488/7 r. p.n.e., po zwycięskiej bitwie pod Maratonem oraz groźbie restauracji Hippiasza, Ateńczycy uświadomiwszy sobie swą siłę po raz pierwszym posłużyli się ostracyzmem, którego ofiarą padł Hipparch, krewny Pizystrata. To zapoczątkowało serię ostracyzmów w latach 80. V w. p.n.e. Dysponując odpowiednim źródłem w postaci kodeksu *Vaticanus Graecus* 1144 można przyjąć, iż ostracyzm początkowo przeprowadzano lub planowano przeprowadzić w Radzie z *quorum* wynoszącym dwieście głosów, gdzie ostraki wrzucano do ogrodzonego *buleuterionu*,

⁷³ Doenges 1996, 390–400.

a z czasem, wraz z ewaluacją demokracji, zmieniono część przebiegu procedury przenosząc głosowanie do Zgromadzenia i zwiększając *quorum* do sześciu tysięcy.

Bibliografia:

- Beloch K. J., 1913: *Griechische Geschichte*, I².2, Strassburg.
- Brenne S., 2001: *Ostrakismos und Prominenz in Athen: Attische Bürger des 5. Jahrhunderts v.Chr. auf den Ostraka*, Vienna.
- Carcopino J., 1935: *L'ostracisme athénien*², Paris.
- Chambers M. H., 1979: *Androtion F6 τότε πρώτον*, JHS 99, 151–152.
- De Sanctis G., 1912: *Ἀρχαία. Storia della repubblica atheniese dalle origini all'età di Pericle*², Paris.
- De Ste. Croix G. E. M., 2004: *Athenian Democratic Origins*, Oxford.
- Dindorf G., 1853: *Harpocratonis Lexicon in decem oratores Atticos*, Oxford.
- Doenges N. A., 1996: *Ostracism and the „boulaï” of Kleisthenes*, Historia 45, 387–404.
- Eder B., Heftner H., 2002: *T18–21: [Andokides] 4, 'Gegen Alkibiades'— Vorbemerkungen: Verfasserschaft und Abfassungszeit der Rede*, [w:], *Ostrakismos—Testimonien*, I, pod red. P. Siewerta et al., Stuttgart, 277–301.
- Forsdyke S., 2005: *Exile, Ostracism, and Democracy: The Politics of Expulsion in Ancient Greece*, Princeton.
- Forsdyke S., 2000: *Exile, Ostracism and the Athenian Democracy*, CA 19, 232–263.
- Fornara C. W., 1963: *A Note on ἈΘII. 22*, CQ² 13, 101–104.
- Hands A. R., 1959: *Ostraka and the Law of Ostracism – Some Possibilities and Assumption*, JHS 79, 69–79.
- Harding P., 1976: *Androtion's Political Career*, Historia 25, 186–200.
- Kagan D., 1961: *The Origin and Purposes of Ostracism*, Hesperia 30, 393–401.
- Keaney J. J., 1967: *Sofocles, Fragment 608 Pearson*, AJP 88, 82–83.
- Keaney J. J., 1968: *Heliodorus F1 and Philochorus F41*, Historia 17, 507–509.
- Keaney J. J., 1970a: *The Date of Aristotle's Athenaion Politeia*, Historia 19, 326–336.
- Keaney J. J., 1970b: *The Text of Androtion F6 and the Origin of Ostracism*, Historia 19, 1–11.
- Keaney J. J., 1976: *Androtion F6 again*, Historia 25, 480–482.
- Keaney J. J., Raubitschek A. E., 1972: *A Late Byzantine Account of Ostracism*, AJP 93, 87–91.
- Merkelbach R., 1969: *Das Distichon über den Ostrakismos des Xanthippos*, ZPE 4, 201–202.

- Nawotka K., 1999: *Boule and Demos in Miletus and its Pontic Colonies from Classical Age until Third Century A.D.*, Wrocław.
- Ober J., 1998: *The Athenian Revolution of 508/507 B.C.E: Violence, Authority and the Origins of Democracy*, [w:] *Cultural Poetics in Archaic Greece. Cult, Performance, Politics*, pod red. C. Dougherty'ego, L. Kurke'a ,Oxford, 215–233.
- Raubitschek A. E., 1951: *The Origin of Ostracism*, AJA 55, 221–229.
- Rhodes P. J., 1981: *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*, Oxford.
- Robinson Jr. C. A., 1952: *Cleisthenes and Ostracism*, AJA 56, 23–26.
- Schefold K., 1946: *Kleisthenes*, MH 3, 59–93.
- Seeck O., 1904: *Quellenstudien zu des Aristoteles Verfassungsgeschichte Athens*, Klio 4, 164–181.
- Stanton G. R., 1970: *The Introduction of Ostracism and Alcmeonid Propaganda*, JHS 90, 180–183.
- Sumner G. V., 1964: *Androtion F6 and Ath. Pol. 22*, BICS 11, 79–86.
- Sternbach L., 1893: *Gnomologium Parisinum ineditum, Appendix Vaticana*, Cracoviae.
- Taeuber H., 2002: *Androtion FgrHist 324 F6 (ca. 340 v.Chr.): Die Einführung und erste Anwendung des Ostrakismos (488/7 v.Chr.)*, [w:] *Ostrakismos-Testimonien*, I, pod red. P. Siewerta et al., Stuttgart, 401–412.
- Thomsen R., 1972: *The Origin of Ostracism. A Synthesis*, Copenhagen.
- Wilamowitz-Moellendorff U., 1893: *Aristoteles und Athen*, II, Berlin.

Uniwersytet Wrocławski
dominika.grzesik@wp.pl